

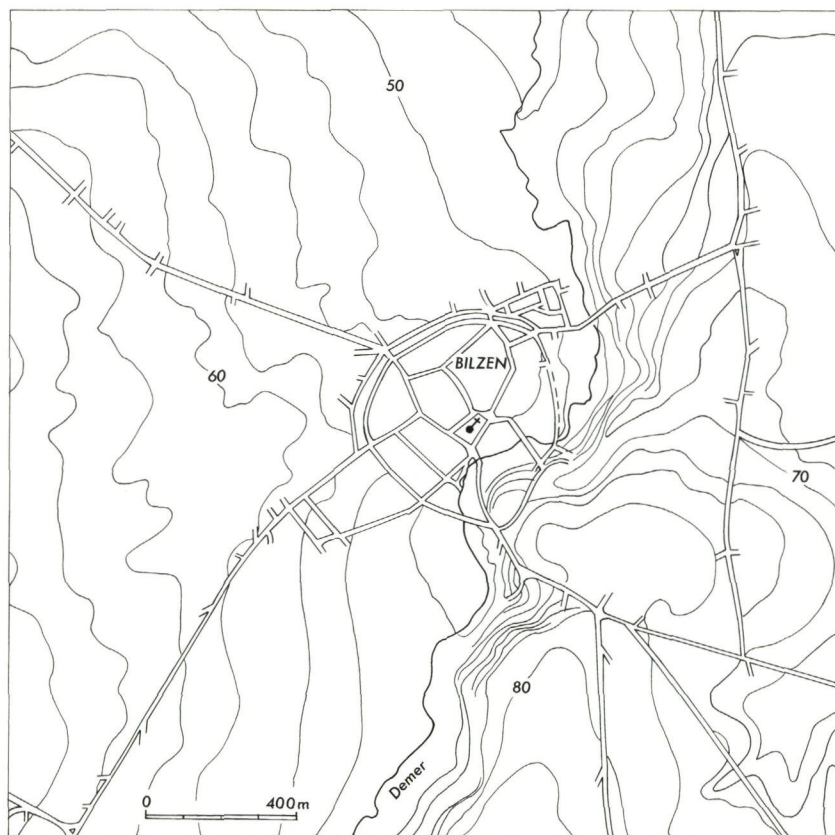
Noodonderzoek in de Sint-Mauritiuskerk te Bilzen (prov. Limburg)

Werner Wouters & Brigitte Cooremans

1 Inleiding

Restauratiewerken aan de Sint-Mauritiuskerk te Bilzen (fig. 1) en het plaatsen van een nieuw verwarmingssysteem vormden de aanleiding tot een noodinterventie in verschillende tijdsintervallen. Dank zij de medewerking van de kerkfabriek Sint-Mauritius, de firma Goedleven uit Brasschaat en

1 *Algemeen situatieplan.*
General location map.

het architectenbureau Spectrum uit Hasselt konden enkele bijkomende sonderingen uitgevoerd worden (fig. 2). De eerste interventie vond plaats van 14 tot en met 22 oktober 1993. Bij het graven van de verwarmingskanalen aan het westeind van het rond 1905 ingekorte koor, stootten arbeiders op een grafkelder in baksteen (fig. 2: III), waarna het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.) betrokken werd bij de werken. Een tweede grafkelder (fig. 2: II), in mergel, die iets meer westelijk te situeren is, op de grens van het oorspronkelijke gotische koor en het schip, werd aangesneden bij het leggen van de fundering van de trap naar het hoger gelegen koor. Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om te peilen naar het bestaan van eventuele voorgangers van de gotische kerk (fig. 2: I, IV en V). In de daarop volgende maanden werden enkele bijkomende werkputten uitgezet: van 20 tot en met 26 januari 1994 aan de zuidzijde van de middenbeuk (fig. 2: VI), van 31 januari tot en met 5 februari in de zuidelijke zijbeuk (fig. 2: VII) en tenslotte van 14 tot en met 18 maart aan de westzijde van het schip (fig. 2: VIII). Voordien had T. Waegeman¹ archeologische controles uitgevoerd in de sleuven langs de buitenmuren. De zeer losse vulling van de ondergrond van het gebouw, resultaat van eeuwen begravingen, dwong ons meestal te kiezen voor een opgraving in arbitraire niveaus².

¹ Docent aan het Prov. Hog. Archit. Instituut (PHAI) te Hasselt. We wensen hem hier te danken voor zijn medewerking. Niet alleen zijn gegevens uit de werfcontrole werden in deze studie geïntegreerd. Er werd ook dankbaar gebruik gemaakt van zijn overzicht over de geschiedenis van de parochie en de bouwgeschiedenis van de kerk: [Waegeman s.d.].

² Harris 1989².

2 Historische schets

Bilzen is gelegen op de grens tussen Droog en Vochtig Haspengouw, op de linkeroever van de Demer. Haar naam duikt rond 1050 als *Bilisia* voor de eerste maal op in de bronnen. De oudste Nederlandse vermelding, *Belsen*, dateert uit 1178. De naam is van Keltische oorsprong: Oud-Keltisch *belsa* betekent 'veld, landeigendom'³. Vanaf de 13de eeuw is de naam *Bucholtbilzen* of *Bukenbilzen* gekend, ter onderscheiding van het nabij gelegen Eigenbilzen en Munsterbilzen.

De geschiedenis van Bilzen in de 11de en 12de eeuw hangt nauw samen met die van Kolmont. Kolmont was een heerlijkheid, min of meer onafhankelijk van het graafschap Loon, met leengoederen in Bilzen en omgeving. Het huis van Kolmont stierf uit tussen 1155 en 1170 en haar goederen vormden een twistappel tussen Loon en Moha. Kolmont kreeg reeds in 1170 stedelijke rechten vanwege de graaf van Loon, en de lotsverbondenheid tussen Bilzen en Kolmont heeft aanleiding gegeven tot de plausibele hypothese dat aan Bilzen reeds in 1170 het Loons vrijheidscharter geschonken werd⁴. Bilzen beschikte mogelijk reeds vroeg over een versterking. De *Borreberg*, een natuurlijke hoogte ten oosten van Bilzen op de rechteroever van de Demer, domineert gans de veel lager gelegen stad en kan een burcht geherbergd hebben. Toponymische gegevens wijzen in die richting. Zo wordt in 1390 de *Borghbergh* vermeld⁵. Opgravingen uitgevoerd door Cuvelier en Huysmans in 1894 en door de vereniging *Bilisium* in oktober 1968 en juli 1973 leverden in ieder geval geen sporen op van een torengebouw⁶. Vanaf de late middeleeuwen wordt voor het eerst de stadsomwalling vermeld, toegankelijk langs drie poorten: de Nuts-poort of Hasseltse poort, de Brugpoort of Maastrichterpoort en de Pijpepoort of Kempense poort⁷.

Over de geschiedenis van de kerk en haar parochie vòòr de 15de eeuw was tot voor kort zeer weinig geweten⁸. J. Paquay laat de stichting van de parochie door de abdijs van Munsterbilzen opklommen tot de 7de eeuw⁹. Dergelijke door een abdijs gestichte kerken zijn makkelijk van andere te onderscheiden. De abdijen behielden immers eeuwenlang het patronaatsrecht en de grote tienden van hun stichtingen. Zo behield ook de abdijs van Munsterbilzen het patronaat over de kerk van (Beuke) Bilzen, hief er de grote tienden en benoemde er de pastoor, tot de 13de eeuw veelal een kanunnik van de kerk van Munsterbilzen.

Ook het patrocinium van de kerk verwijst naar de vroege middeleeuwen. De H. Mauritius is één van die typische soldatenheiligen uit de Romeinse periode die gedurende de vroege middeleeuwen vrij populair werden, zoals de H. Martinus en de H. Remigius. De cultus rond Sint-Mauritius ontstond in de 6de eeuw in Zwitserland en kende een gestage uitbreiding naar het westen toe, vooral in Frankrijk en Duitsland. In Vlaanderen is hij de patroon van slechts zes parochies: Varsenare (W.-VI.),

Nevele en Ressegem (O.-VI.), Neerhespen (VI. Brab.), Gutshoven en Bilzen (Limburg)¹⁰.

3 Resultaten van het archeologisch onderzoek

3.1 SPOREN VAN EEN HOUTEN KERK

In werkput VI, gesitueerd aan de zuidzijde van de middenbeuk (fig. 2), kwamen op een diepte van -147 cm onder het huidige vloerniveau, onder graven uit de late middeleeuwen of de moderne tijden, nog enkele minieme sporen aan het licht van een houten constructie, overbouwd door een latere muur (fig. 3: A en 4). Het betreft een min of meer ovale paalkuil en een cirkelvormig paalgat. De paalkuil heeft een maximale breedte van 85 cm en is oost-west georiënteerd. De vulling bestaat uit een mengeling van oranjegele zandleem en humeuze klei, met enkele silex-, zandsteen- en kalkmortel-fragmenten. Het paalgat zelf heeft een doormeter van 0,65 m en is gevuld met een vette grijze klei met brokjes houtskool. Onder die vulling bevond zich nog een tot ongeveer 5 cm dik, ellipsvormig kuiltje, gevuld met lichtblauw glauconiet houdend zand, dat waarschijnlijk als stabilisatie te interpreteren is (fig. 3 B)¹¹. Ten oosten van de paalkuil was een vergelijkbaar spoor aanwezig, waarvan slechts een zeer klein gedeelte werd aangesneden. Zijn vulling was identiek aan dit van de hierboven beschreven paalkuil, een heterogene mengeling van oranjegele zandleem en humeuze klei. Waarschijnlijk bevond zich hier de aanzet van een tweede paal-spoor, wat de voorzichtige interpretatie mogelijk maakt dat het eerste gebouw nog verder doorliep naar het oosten.

Om houtbouwsporen te identificeren als restanten van een kerk, hebben we een aantal criteria voorhanden, nl. de lokalisatie, de aanwezigheid van een grafveld en het grondplan¹². Over een grondplan hebben we in dit geval geen beschikking. Het feit dat de late graven zeer diep waren aangelegd, heeft mogelijke gegevens over de aanwezigheid van vroegere grafvelden vernietigd. Zo kan slechts de lokalisatie met haar omstandigheidsgegevens als identificatie-argument ingebracht worden, waarbij het gegeven van de oriëntatie als doorslaggevend beschouwd moet worden. Andere sporen met profaan karakter werden bovendien niet aangetroffen. Als we aannemen dat de as van de opeenvolgende kerkgebouwen onveranderd gebleven is, dan was de buitenwerkse breedte van het gebouw ongeveer 5,90 à 6 m, een gegeven dat overeenkomt met houten kerken uit andere opgravingen. Over de vorm van het koor, of zelfs de aanwezigheid ervan, blijven we vanzelfsprekend in het ongewisse.

Bijna volledige plattegronden van oude houten kerkjes werden reeds meerdere malen aangetroffen in het Vlaamse landsgedeelte, zoals in Grobendonk-Ouwen¹³, Neder-Hcembeek¹⁴, Muizen¹⁵, Erpekom¹⁶ en Roksem¹⁷, waar de kerken aan een volledig onderzoek onderworpen konden worden.

³ Gyseling 1960, 144.

⁴ Baerten 1963, 246-250.

⁵ Cuvelier & Huysmans 1897, 61-62.

⁶ Maurissen 1983, 1041-1045 en 1050.

⁷ Gerits 1989, 34.

⁸ Maurissen & Meyers 1993.

⁹ Paquay 1977².

¹⁰ Maurissen & Meyers 1993, 51.

¹¹ Mededeling van de heer L. Van Impe.

¹² Stoepker 1990, 202.

¹³ Maurissen 1961a, 16-18; Mertens 1972, 110-112.

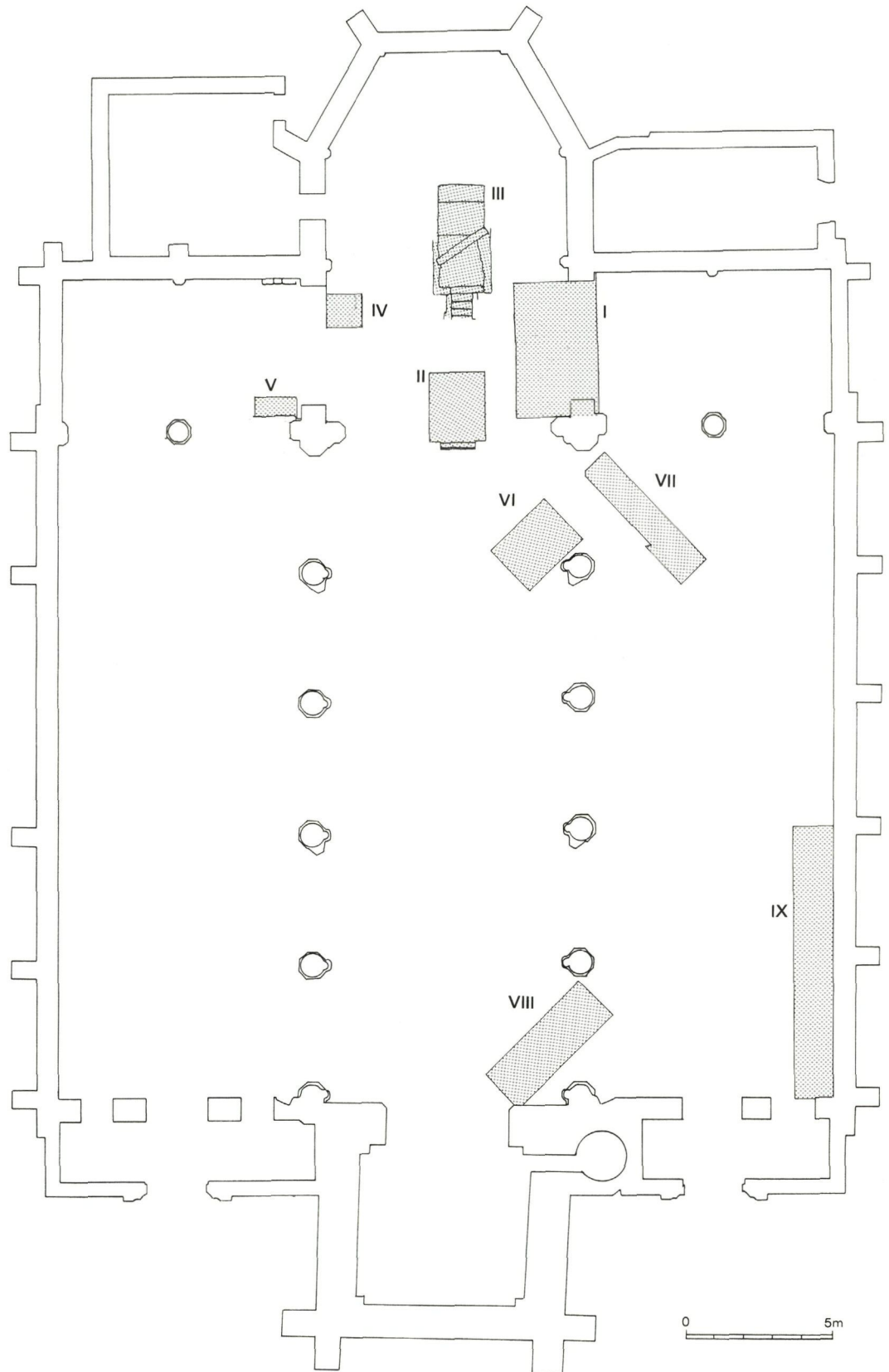
¹⁴ Mertens 1975, 231-239.

¹⁵ Mertens 1950, 113-195.

¹⁶ Mertens 1960, 421.

¹⁷ Devliegher 1995, 67; Mertens 1988, 45-56.

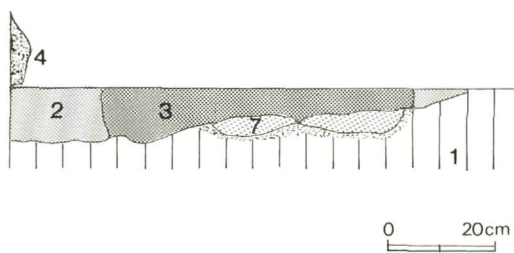
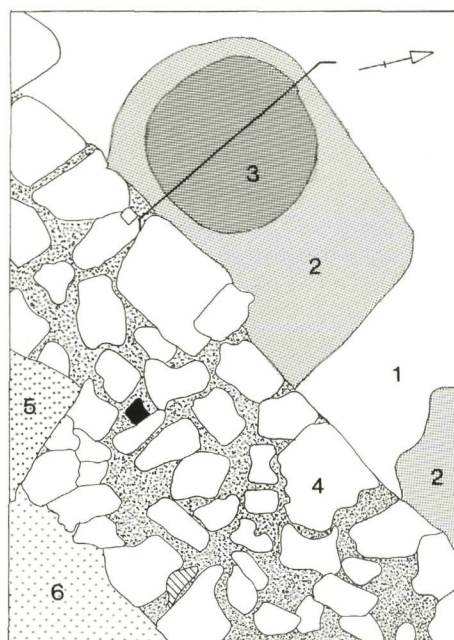
2 *Lokalisatie van de controlepunten en werkputten.*
 Localisation of the archaeological working areas.

In zulke goed toegankelijke sites is echter niet overal het stratigrafisch archief even revelerend. Door latere doorgravingen kan slechts een beperkt aantal paalgaten overgebleven zijn, zoals b.v. in het geval van de houten kerk van Oudenburg, die we kennen uit historische bronnen en die niet werd teruggevonden¹⁸. Een houten schip werd, op basis van de aanwezigheid van een stenen koor, terecht verondersteld maar is niet aangetroffen bij de opgraving van de Sint-Martinuskerk te Meeuwen-Gruitrode¹⁹. Van de Sint-Martinuskerk in Genk²⁰ zijn de houtbouwsporen zeer vaag. In andere, veelal nog bestaande kerkgebouwen, is een volledig onderzoek meestal niet mogelijk. Het gevolg is dat houtbouw in verschillende kerksites wel vastgesteld, maar meestal niet in grondplannen gegoten kan worden. Dit is o.m. het geval voor de Sint-Andreaskerk in Woumen²¹ en de Sint-Lambertuskapel in Heverlee²². In de kerk van Wintershoven²³ bleven slechts twee paalgaten in het bodemarchief bewaard. Een stenen koor met schip in houten uitvoering, analoog aan het site van Meeuwen-Gruitrode, wordt mogelijk geacht bij de Sint-Pieterskerk van Puurs²⁴. In deze categorie van onderzoeken past ook de kerk van Bilzen.

Uit een aantal van deze opgravingen zijn enkele kenmerkende grondplannen bekend geraakt die in feite variaties zijn op een zelfde thema. Basisvorm voor de vroegste landelijke kerken is het rechthoekig grondplan, waarbij de lengteas oost-west georiënteerd is. Voorbeelden daarvan zijn de eerste fase van de kerk van Neder-Heembeek (6,25 x 7,25 m) en mogelijk de oudste kerk van Muizen (8,50 x 3,50 m)²⁵. Couranter zijn de grondplannen waarbij de liturgie weerspiegeld wordt in het grondplan, *in casu* de scheiding tussen gelovigen in het kerkship en de voorganger aan het altaar in het koor. Het koor heeft een rechthoekig of vierkant grondplan en kan zowel oorspronkelijk ontworpen zijn dan wel later bijgebouwd. Het eerste werd vastgesteld in de kerk van Grobbendonk-Ouwen, het tweede in Neder-Heembeek. Het schip kan één- of driebeukig zijn, zoals in Grobbendonk-Ouwen of in Roksem, zonder dat hierin een chronologisch verschil hoeft gezien te worden. Vermoedelijk had de eerste kerk van Bilzen slechts één beuk, zeker als we aannemen dat tijdens de bouw van de eerste stenen kerk het houten bouwsel bleef dienst doen als kerk (cf. *infra*).

Zoals vaker bij kerkopgravingen, vormt de datering van de structuren een probleem. De oudste houten kerken worden door J. Mertens gedateerd in de 8ste of 9de eeuw, op grond van de afwezigheid van grafgriften in Neder-Heembeek, en op grond van de jongere stratigrafische positie van de eerste kerk in Grobbendonk-Ouwen ten opzichte van de bijzettingen met grafmeubilair. In de kerk van Bilzen kunnen de latere begravingen verantwoordelijk zijn voor de vernietiging van de oudste bijzettingen. In elk geval werden geen grafkuilen met grafgriften aangetroffen, zodat een absolute datering op grond van archeologisch materiaal

onmogelijk is. Op basis van het grote tiendenrecht, dat in handen van de abdij van Munsterbilzen was, kan redelijkerwijze verondersteld worden dat de eerste Sint-Mauritiuskerk in Bilzen dateert van na de stichting van de abdij in de tweede helft van de 7de eeuw. Doch dit historische gegeven verschaft slechts een *terminus post quem*. Gezien de aanwezigheid van nog een kerk vòòr de Romaanse, lijkt een datering in de 8ste of 9de eeuw aanvaardbaar. In dat opzicht was de staalname uit de paalkuil en het paalgat om het dateringsprobleem via C14-onderzoek te tackelen overbodig. Het monster werd in de plaats daarvan aangewend voor analyse van macro-botanische resten, waarvan een kort rapport in deze bijdrage is opgenomen.

3.2 DE EERSTE STENEN KERK

In werkput VI werd de onderste bouwlaag van een stenen muur aangesneden, die de ovale paalkuilvulling van de hoger besproken houtconstructie doorsnijdt en overbouwt (fig. 3 B). De fundering is opgebouwd uit onbewerkte silexblokken in

3 De oudste fasen: de houtbouw en de eerste steenbouw. Plan en doorsnede.

1. onaangeroerde zandleen;
2. paalkuilvulling;
3. paalgatvulling;
4. silexmuur met tegulae (zwart) en ijzerzandsteen;
5. pijlerfundament uit 1845;
6. niet opgegraven gedeelte;
7. glauconiethoudend zand.

The oldest periods: the remains of the wooden church and the first building in stone. Plan and section.

1. sterile sandy silt;
2. filling of posthole;
3. filling of postpipe;
4. silex wall with tegulae (black) and ironstone;
5. column foundation from 1845;
6. unexplored area;
7. glauconitic sand.

¹⁸ Devliegher 1958, 132-133.

¹⁹ Mondelinge mededeling van G. Creemers, provinciaal archeoloog (Provinciebestuur Limburg & I.A.P.).

²⁰ Mertens 1957.

²¹ Termote 1986, 114.

²² Mertens, 1969.

²³ Lux 1969, 165.

²⁴ Roosens 1991, 242-243.

²⁵ Mertens 1950, 181.

onregelmatige vormen, met af en toe een fragment van zgn. Romeinse *tegulae* en ijzerzandsteen (fig. 3: 4). De grotere silexblokken vormen het parament, terwijl de muurkern opgebouwd is uit identiek materiaal van kleiner formaat. De muur is bijna 1,10 m breed, en bevindt zich enkele decimeter meer centraal ten opzichte van de latere Romeinse muren. De afwijkende samenstelling van de muur en haar meer centrale ligging laten zonder veel twijfel toe deze muur te identificeren met de eerste stenen kerk uit de Bilzerse parochiegeschiedenis. Analooq aan de bevindingen van J. Mertens voor de kerk van Neder-Heembeek, valt het op dat slechts de paalkuil doorsneden is, en niet het paalgat, wat ongetwijfeld te maken heeft met de wens de eredienst zo continu mogelijk te verzorgen in weerwil van de bouwwerkzaamheden. Het houten kerkje is waarschijnlijk afgebroken op het ogenblik dat het dak van de nieuwe kerk diende geplaatst te worden.

Met de plausibele veronderstelling voor ogen dat de as van de opeenvolgende kerkgebouwen dezelfde gebleven is, had deze kerk een breedte van ongeveer 8 m buitenwerks. Over de vorm van het koor en de lengte van het gebouw zijn geen gegevens voorhanden.

3.3 DE ROMAANSE KERK

3.3.1 De eerste bouwfase (11de of 12de eeuw) (fig. 5)

Gezien de beperktheid van de werkputten, zowel in aantal als in grootte, is het niet eenvoudig een globaal zicht te krijgen op de evolutie van het Romeinse kerkgebouw. De met zekerheid als oorspronkelijk te beschouwen Romeinse muren werden aangetroffen in werkputten I, IV, VII en VIII

²⁶ Mertens 1954.

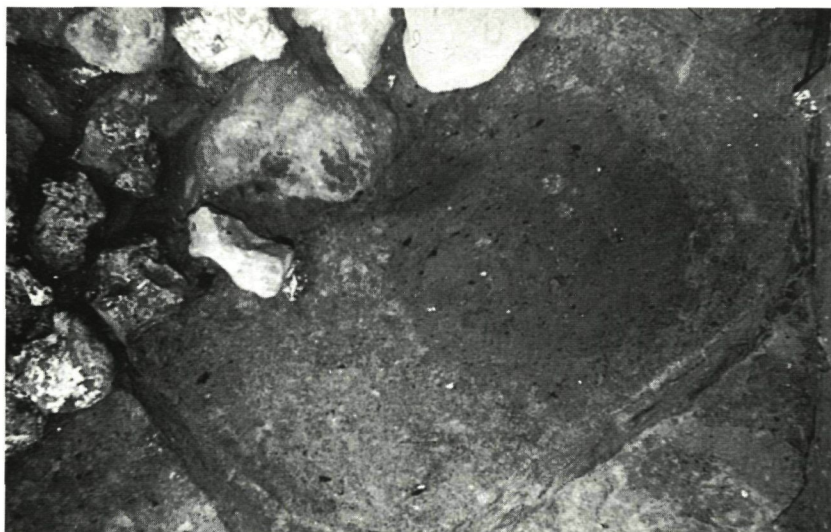
²⁷ Mertens 1975.

²⁸ Halbertsma 1975, 52.

Zie ook Böhme 1991, 142-143.

4 De oudste fasen: de houtbouw en de eerste steenbouw.

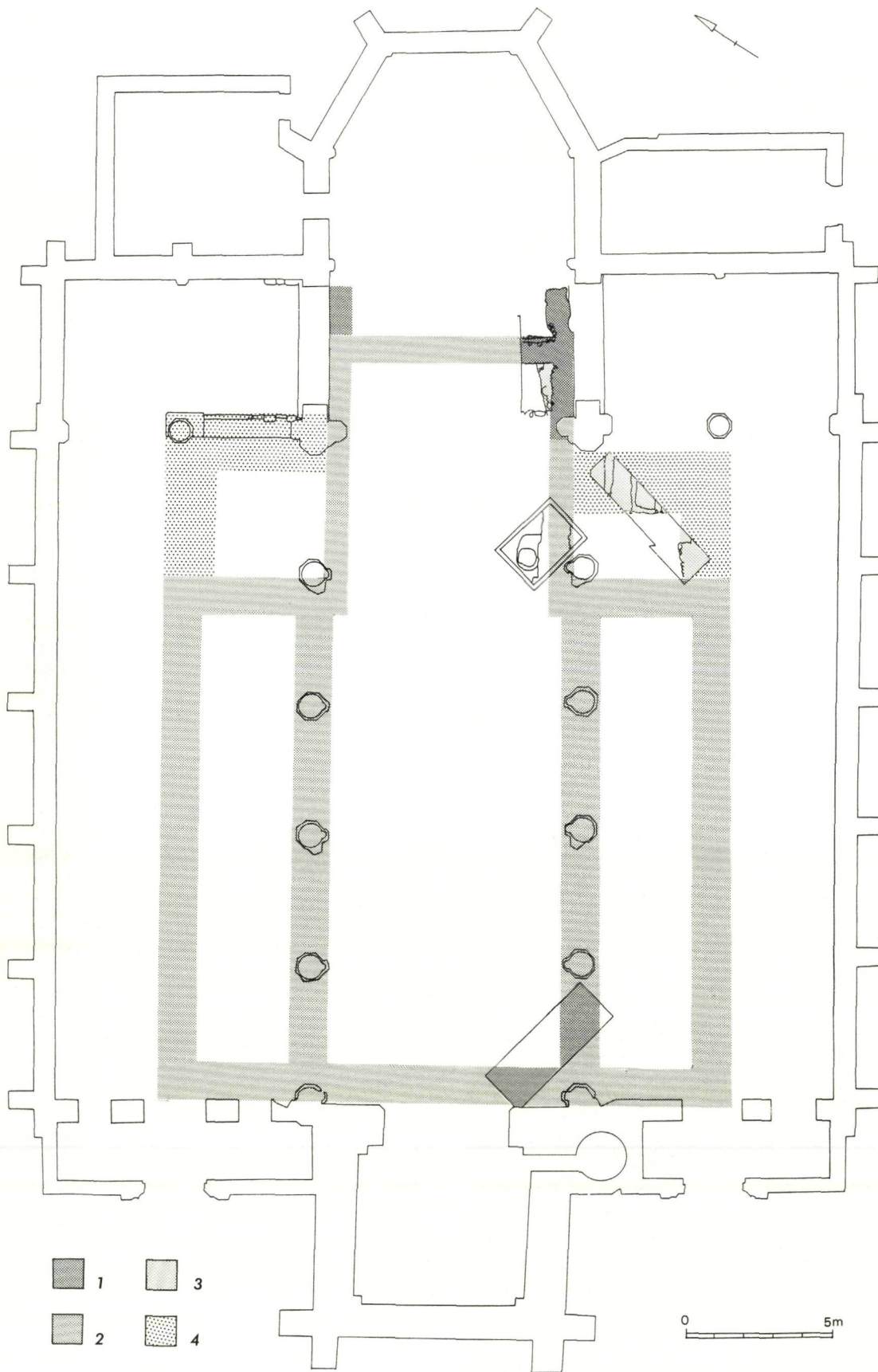
The oldest periods: the remains of the wooden church and the first building in stone.

(fig. 2). In werkput VIII waren nog de restanten aanwezig van twee muren van het schip, één oost-west georiënteerd, de andere noord-zuid (fig. 6). De volledige breedte van de muren werd nergens bereikt, doch de noord-zuid gerichte muur werd vrijgelegd tot over een breedte van 1,20 m. Daarmee sluit hij aan tegen de funderingen van de gotische toren uit 1668. We vermoeden dat deze gebouwd is op de funderingen van de Romeinse toren, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat de hoger vermelde maat overeenkomt met de maximumbreedte van de oudste Romeinse muren.

De muren worden gekenmerkt door het gebruik van vrij kleine silexblokken met zeer zeldzame ijzerzandsteenblokken en zgn. Romeinse *tegulae*. In de onderste 30 cm zijn de stenen eenvoudigerwijs op elkaar gestapeld in een bed van zwarte humeuze klei. Daarboven is een zeer zandige, geelgroene mortel gebruikt. Dezelfde mortel zullen we ontmoeten in de tweede Romeinse bouwfase. Deze zeer karakteristieke fundering treffen we, buiten in de koormuren (fig. 7), eveneens aan in werkput VII, waar een zeer klein gedeelte van deze muur in de uiterste westhoek van de sleuf vrij kwam. De muur loopt van zuid naar noord en moet daarom de oostelijke kopmuur zijn van de zuidelijke zijbeuk. Dit wil zeggen dat hoofd- en zijbeuk(en) behoren tot een zelfde bouwfase, m.a.w. de driebeukige basilicale kerk werd van in den beginne geconcipeerd en is niet het gevolg van een latere verbouwing.

Over de vorm van het koor uit deze Romeinse kernfase hebben we absolute zekerheid (fig. 8). Ingesloten door het gotische koor uit het einde van de 15de eeuw, werden de goed geconserveerde muurresten blootgelegd van een constructie in silex, met de karakteristieke tweeledige fundering. Het koor is rechthoekig, met 0,80 m brede muren en een 1,8 m lange steunbeer op de zuidoostelijke hoek. Van de gegraven sleuf voor de nieuwe verwarming, *grosso modo* te situeren langs de buitenmuren van het huidige gebouw, werd gebruik gemaakt om de andere steunbeer in te tekenen en daarmee de breedte van het koor te bepalen. Via peilingen werd het oostelijke einde van de noord-oostelijke steunbeer gevonden. Het koor meet ong. 6,50 m op 7,14 m, waarbij de as van het koor samenvalt met de as van de latere kerken. De aanwezigheid van de steunberen is een vrij uitzonderlijk gegeven. In de bouwgeschiedenis van de Veronakapel te Leeftaal (prov. Vl.-Brab.)²⁶, de Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek (Brussel)²⁷ en de oude parochiekerk, gewijd aan de Maagd Maria, te Bergeyk (prov. N.-Br., Nederland)²⁸, zijn ze zonder enige twijfel het gevolg van een vergroting van het koor, waarbij steunberen functioneel ingepast werden om scheuring van twee heterogene bouwonderdelen te voorkomen. Dit is niet het geval voor de kerk van Bilzen, waar het koor tot de oudste Romeinse bouwfase behoort. Het voorkomen van dit bouwelement is te verklaren door de ligging van de kerk. Het Romeinse kooreinde ligt immers

5 *Opgravingsplan van de Romaanse fase:*

1. *opgegraven muurresten van de eerste fase;*
2. *gereconstrueerde muren van de eerste fase;*
3. *opgegraven muurresten van de tweede fase;*
4. *gereconstrueerde muren van de tweede fase.*

Excavation plan of the Romanesque phase:

1. excavated walls from the first phase;
2. reconstructed walls from the first phase;
3. excavated walls from the second phase;
4. reconstructed walls from the second phase.

6 *De Romaanse muren aan de westzijde van de middenbeuk.*

Romanesque walls on the west side of the main aisle.

op de rand van een vrij steile depressie, die nu nog *de visu* merkbaar is. Om het afglijden van de constructie te beletten, werd door de middeleeuwse bouwverantwoordelijke geopteerd voor de aanleg van stevige steunberen, in formaat veel indrukwekkender dan deze die tot hiertoe bekend zijn uit andere opgravingen.

De eerste Romaanse kerk moet opgevat worden als een driebeukige kerk met een rechthoekig

7 *De karakteristieke fundering van de eerste Romaanse fase.*
Characteristic foundation of the first Romanesque building phase.

koor. Zij heeft een lengte van nagenoeg 24 m en een breedte van ongeveer 15,50 m binnenwerks. De middenbeuk is 8 m breed, de zijbeuk 3 m, beide binnenwerks gemeten.

3.3.2 *De tweede bouwfase (13de of 14de eeuw)*
(fig. 5)

In een tweede fase werd de kerk vergroot. De nieuwe muren die tot deze bouwfase behoren, dragen nagenoeg dezelfde karakteristieken als in de eerste bouwfase: zij zijn opgetrokken met vrij kleine silexblokken, met zeer spaarzaam gebruik van gebroken bakstenen en iets meer ijzerzandsteen. Vanaf de onderste laag van de fundering is het bouw materiaal gevoegd met een geelgroene, zeer zandige mortel. In vergelijking met de muren uit de eerste Romaanse bouwfase ontbreekt dus het gestapelde deel van de fundering gans onderaan.

In werkput VII werden twee van deze muren aangesneden. De eerste heeft een oost-west verloop, was vrijgelegd over een breedte van 1,20 m en via een bouwnaad verbonden met de oostmuur van de eerste zuidelijke zijbeuk. Ten oosten was de muur volledig weggebroken door de aanleg van een graf. De tweede muur heeft een noord-zuid verloop en was vrijgelegd over een breedte van 2,10 m. Hoewel zeer slecht bewaard door vier begravingen, was het karakter van de muur duidelijk vast te stellen. Beide muren uit werkput VII behoren tot dezelfde verbouwing en resulteren in een vergroting van de zuidelijke zijbeuk met iets meer dan 12 m².

Een zelfde muur werd aangetroffen in de noordelijke zijbeuk, ter hoogte van de scheiding tussen gotisch koor en schip. Deze muur, met dezelfde kenmerken als hierboven beschreven, bevindt zich onder de oostmuur van de noordelijke gotische zijbeuk en loopt door naar het zuiden onder de noordmuur van de eerste gotische koortravee. Deze stratigrafische positie bevestigt de toewijzing ervan aan de Romaanse periode. Zonder twijfel kunnen we een vergroting van die zijbeuk, in dezelfde orde als de zuidelijke, veronderstellen. Daardoor werd het Romaanse koor gedeeltelijk ingekapseld door twee aanbouwen in de verlengde zijbeuken.

Een ander nieuw bouwonderdeel bevindt zich in de zuidoostelijke hoek aan de binnenzijde van het Romaanse koor. Het is een bijna driehoekige spie die eveneens hoofdzakelijk bestaat uit silexblokken, deze keer echter gekapt in allerlei veelhoekige vormen. Het bindmiddel is hetzelfde als in de eerste Romaanse bouwfase, een zandige, geelgroene mortel. De functie van deze bijkomende fundering is niet geheel duidelijk. Mogelijkerwijze heeft het te maken met de vernieuwing van het dak, waarbij een stenen gewelf de oude zoldering vervangen heeft.

De aanwezigheid van stukken baksteen in deze fase doet een datering vermoeden in de late middeleeuwen.

3.4 DE GOTISCHE KERK (EIND 15DE EEUW TOT 1845)

De geschiedenis van de gotische kerk is vrij slecht gedocumenteerd. De meest recente bouwhistorische studie²⁹, geschreven naar aanleiding van de restauratie van de kerk, steunt nog grotendeels op het baanbrekend werk van deken Paquay³⁰. Iconografische documenten, hoewel schaars, werden niet gebruikt, tenzij louter als illustratie. Zelfs van de periode kort na de oprichting van de gotische kerk op het einde van de 15de eeuw is weinig geweten. Voor de 16de eeuw bijvoorbeeld is er slechts sprake van een onweer met schade aan bedaking en kerktoren in 1502.

3.4.1 *Het oorspronkelijke concept uit XV B (fig. 9)*

Het archeologische onderzoek bracht ook sporen van de gotische kerk aan het licht. Bij controle in de sleuf van de nieuwe verwarmingskanalen werden de zuid- en noordmuur van het eerste koortravee ingetekend. Ze zijn volledig uit gezaagde mergelblokken in verschillende formaten opgebouwd, zonder gebruik van enige mortelspecie. Beide muren zijn 1,05 m breed. Een mergel steunbeer bevindt zich op de plaats waar de oostmuur van de huidige noordbeuk aansluit op de koormuur. Door de werken aan het nieuwe altaarpodium kwam de noordzijde van de oostelijke hoekpijler vrij. Deze was eveneens in mergel en bewaard tot op een hoogte van iets minder dan 30 cm. Op die schuin afgebroken gotische hoekpijler is de huidige middenzuil opgemetsd. De zuilbasis bestond uit een sober gebeeldhouwd klaverblad, gemetsd op de afgebroken muur van het Romaanse koor, en werpt een bescheiden licht op de oorspronkelijke bouwornamentiek van de kerk. Spijtig genoeg werden deze ornamenten, zowel aan de noordelijke als aan de zuidelijke hoekpijler, voor de helft weggehakt om toch maar de treden van het nieuwe altaarpodium te kunnen plaatsen. Daarmee is het laatste spoor van de 15de-eeuwse versiering in het schip grotendeels vernield. Met een beetje soepelheid bij het volgen der werkplannen had dit vermeden kunnen worden.

In werkput VIII werd een pijlerfundament in mergel blootgelegd, met een breedte van 1,2 m, gemetsd op een afgebroken muur van silex. Bovenop was nog het uitbraakspoor zichtbaar van de ronde zuil, waarvan het middendeel hol was. Een gedeelte van dit uitbraakspoor is overbouwd door de nu nog bestaande zuidwestpijler. De oorspronkelijke gotische middenbeuk kan dank zij de gegevens van de zuidoostelijke hoekpijler, de zuidwestelijke zuil en een tekening van le Loup rond 1730 (fig. 12), waar twee traveeën zichtbaar zijn (het meest oostelijke is doorsneden door de muur van het ingangsportaal), volledig gereconstrueerd worden. Dit betekent dat van de huidige pijlers slechts

de hoekpijlers op de grens tussen koor en schip op de oorspronkelijke plaats staan.

De zuidmuur van de zuidelijke zijbeuk werd aangesneden in werkput VII. Hoewel bijna afgebroken tot aan de onderzijde, is de aanwezigheid van mergel voldoende om aan te tonen dat die muur behoort tot de gotische fase. Hij is exact geplaatst op de afgebroken zuidelijke zijbeukmuur van de Romaanse kerk.

Een gedeelte van de noordelijke zijbeuk kwam vrij bij de werken aan het altaarpodium (werkput V). Deze muur bestaat, zoals het koor, uit gezaagde mergelblokken zonder mortelspecie. De muur is gezet op de restanten van een silexmuur en is in verband gewerkt met het gotische koor. Breedte noch lengte konden vastgelegd worden. Deze muur vormt de oostelijke bekroning van de noordelijke zijbeuk. Een zijkoor was niet aanwezig.

Bij een controle in de sleuven die in de huidige zuidbeuk voor de vloerverwarming gegraven waren, werden door T. Waegeman, naast enkele grafkelders die tot het kerkhof behoren, drie muren ingetekend (fig. 2, werkput IX). Deze bevinden zich in het westeind van de huidige zuidbeuk. Twee ervan zijn in mergel en minstens één blok blauwe hardsteen opgebouwd³¹ en vormen het zuidelijke deel van een kamer met een doorgang. Het is zonder enige twijfel een toegangsportaal van één van de fasen van de gotische kerk. Bij deze constructie hoort een gedeelte van een plavuizenvloer, 20 cm onder het huidige maaiveld. Hij bestaat uit plavuizen in blauwe hardsteen, 30 x 30 cm groot,

8 *Het Romaanse koor.* Choir of the Romanesque church.

²⁹ Maurissen & Meyers 1993, 69-94.

³⁰ Paquay 1977² is een onveranderde uitgave, waarvan de eerste druk dateert uit 1926.

³¹ Onder de westelijke muur van deze aanbouw bevindt zich nog een muur met een gelijkaardige vorm, die bestaat uit silex en mergel. Waarschijnlijk is dit de oudste bouw fase van het gotische portaal.

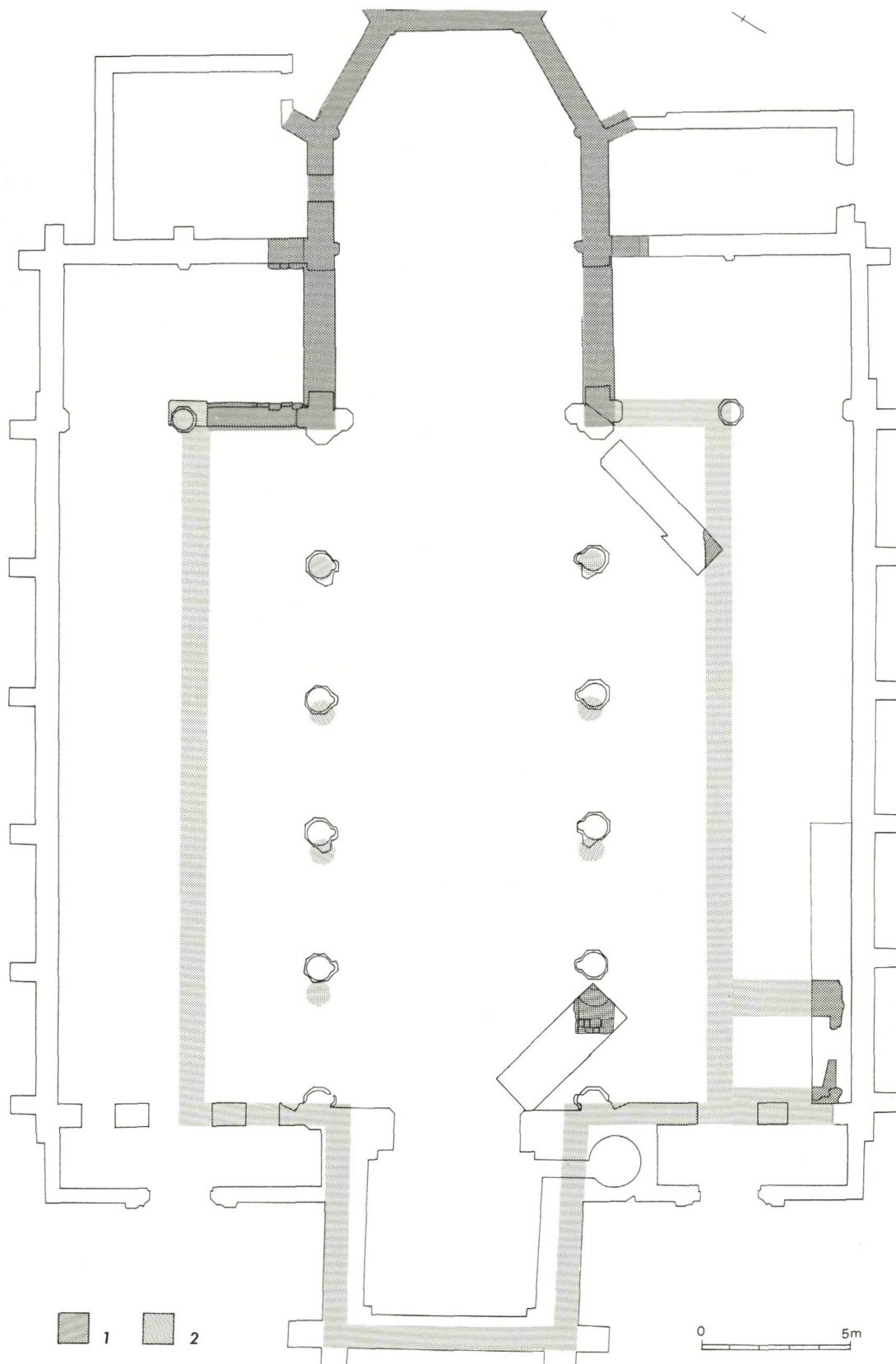

9 Opgravingsplan van de eerste gotische fase:

1. archeologisch gedocumenteerde funderingen;
2. gereconstrueerde muren en zuilen.

Excavation plan of the first Gothic phase:

1. foundations revealed by excavation;
2. reconstructed walls and columns.

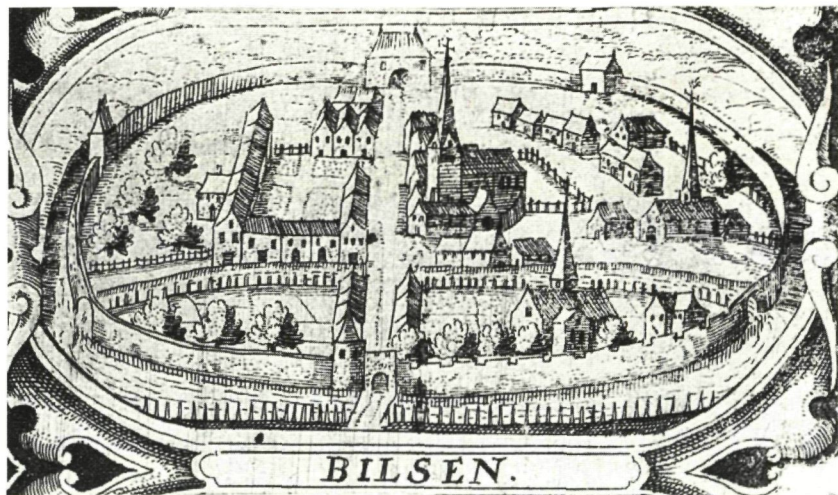
waarbij de voegen parallel lopen met en dwars staan op de as van de kerk. Hetzelfde vloerniveau met een vloer met gelijke kenmerken werd aangetroffen in werkput VIII, waar hij tegen het oudste mergelen zuilfundament aangevoegd is. Dit geheel van aanwijzingen in combinatie met oude plannen en de tekening van le Loup (fig. 12) levert een aanduiding voor de chronologie van dit gebouwonderdeel: het was blijkbaar al verdwenen ten tijde van het maken van de tekening door le Loup, rond 1730. We vermoeden dat het portaal behoort tot de eerste gotische fase. Misschien behoort het zadel-dak dat zichtbaar is op de 16de-eeuwse tekening van R. Péril (fig. 10) wel tot deze aanbouw.

De toren, die nu nog het westeind van de kerk bekroont, dateert uit 1667 en behoort tot de fase van grote herbouw na de vernieling door Kroatische troepen in 1636. Een afbeelding van diens (Romaanse?) voorganger is bekend door dezelfde gravure van Robert Péril. Globaal bekeken kunnen we ons een vrij scherp beeld vormen van de oorspronkelijke gotische bouw. Het is een pseudo-basilicale, driebeukige kerk met vijf traveeën, een polygonaal koor, westtoren en zuidwestelijk portaal, alles (behalve misschien de toren) uitgevoerd in mergel met vermoedelijk een zeer eenvoudige bouwornamentiek.

3.4.2 De herbouw van 1636-1667: veranderingen aan de zuidgevel en een nieuwe toren (fig. 11)

Over de bouwwerken aan de kerk is verder niets geweten tot 1631. Op 25 april van dat jaar geeft prinsbisschop Ferdinand van Beieren de toestemming een deel van de kerk af te breken en te herbouwen. Over de aard van de bouw zijn we niet ingelicht. De kerk werd vermeld als *optime ornato* vóór 26 maart 1636, wanneer zij door de Kroatische troepen onder leiding van Jan van Weert in brand gestoken werd. Deze catastrofe noopte de abdij van Munsterbilzen en de stad Bilzen tot een grootschalige bouwcampagne die tot 1667 duurde.

Hoe zag de kerk er nu uit in 1667? Hoewel het archeologische onderzoek daarover nauwelijks informatie heeft aangebracht, kunnen we die 17de-eeuwse toestand reconstrueren aan de hand van iconografische bronnen en enkele historische gegevens. Vertrekpunt is het restauratieplan van 1845, opgemaakt door architect Dumont, waarin hij volgens een annotatie het oude plan en uitzicht wens te bewaren³². Zijn plan wordt gekenmerkt door een aantal aanbouwen aan de zuidelijke zijbeuk. Van oost naar west hadden zij, zeker wat betreft de 19de-eeuwse toestand, de functie van sacristie, vroegmiskapel, doopkapel en toegangsportaal. Dezelfde toestand treffen we aan in de pentekening op papier van Remacle le Loup (1708-1770), vervaardigd omstreeks 1730 (fig. 12). Eventuele chronologische verschillen tussen de vier aanbouwen zijn hieruit niet af te leiden. De sacristie bestond

10 Tekening van R. Péril uit de 16de eeuw. (Copyright Bibliothèque "Les Chiroux", bs. 924, fol. 173 v°, Liège). 16th-century drawing by R. Péril.

zeker al in 1662, blijkens bronnen die berichten over de herbouw van de kerk na de brand van 1636 en de plundering van 1654. Het ontbreken van aanduidingen over verbouwingen op het einde van de 17de en in de 18de eeuw, periode waarin we goed gedocumenteerd zijn over de kerk, laat vermoeden dat de tekening van le Loup en het grondplan van 1845 de grote bouwvolumes van de 17de-eeuwse kerk zeer getrouw weergeven.

Ook de bouw van de huidige toren behoort tot deze bouwfase. Slechts de bekroning van de toren in het huidige naalddak wijkt af van de situatie in de 18de en waarschijnlijk eveneens in de 17de eeuw.

Gelijktijdig met deze herbouw werd het interieur aangekleed volgens de heersende barokke mode, vooral op initiatief van Ridder Edmond van Bocholtz, commandeur van het nabij gelegen Alden Biesen.

Tot in de Hollandse periode bleef de kerk onveranderd, een pseudo-basilicaal gebouw met vijf traveeën, laat-15de-eeuws koor, toren uit 1667 en vier zuidelijke aanbouwen, alle uitgevoerd in mergel.

3.4.3 Twee grafkelders uit de tweede gotische fase

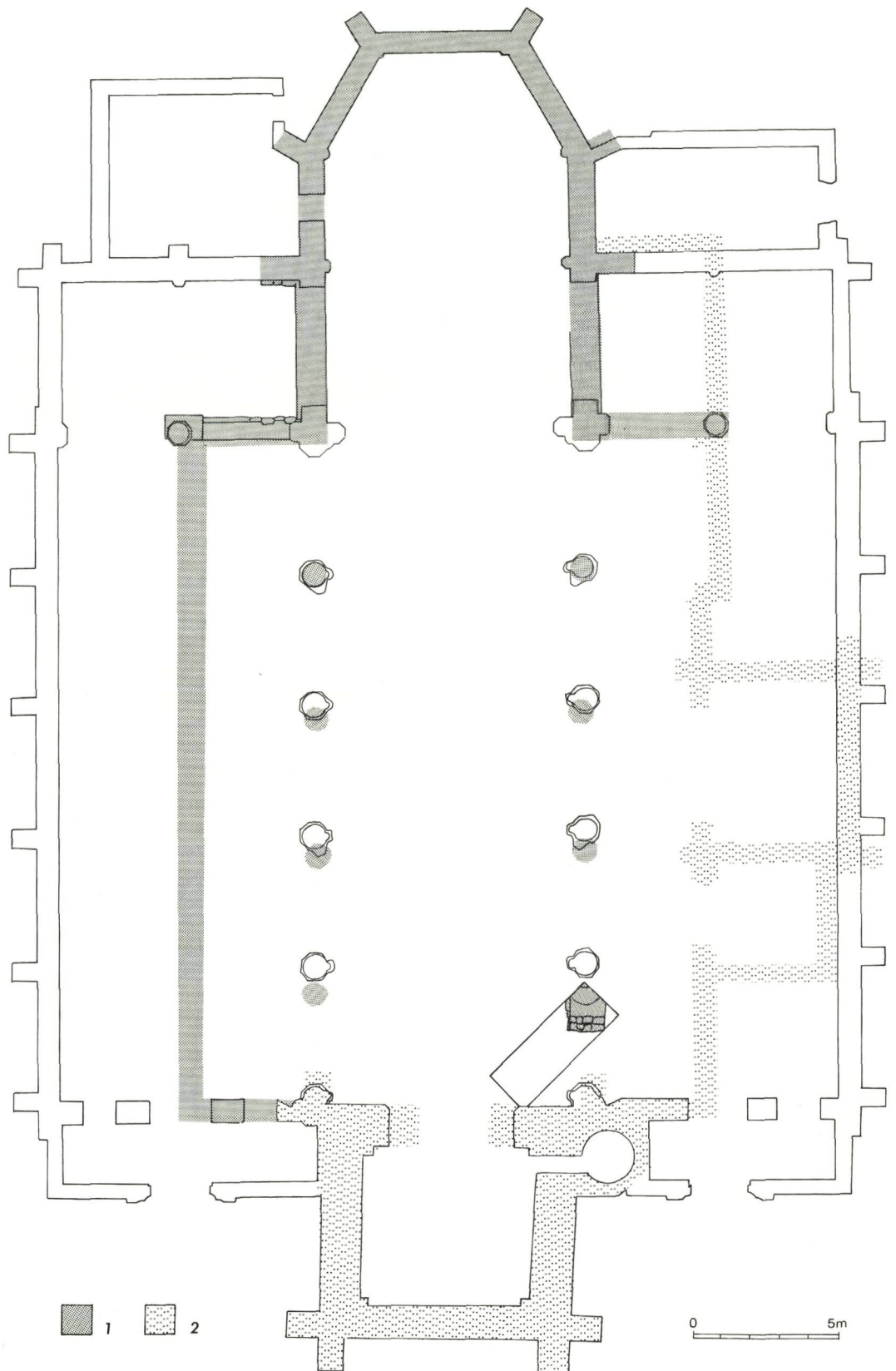
In de kerk werden tijdens de renovatiewerken twee grafkelders blootgelegd, één in het hoogkoor, de andere op de scheiding tussen koor en schip, ter hoogte van de communicabanken.

De grafkelder in het koor is opgetrokken in bakstenen met een formaat van 23 x 11 x 4,4 cm, met een tongewelf in baksteen en een toegang in natuursteen (fig. 2: III). Van deze ingang zijn vijf treden blootgelegd, waarvan één in blauwe hardsteen en vier in mergel. De kelder meet binnenwerks 3,57 op 1,72 m. In het oostelijke deel zaten nog twee metalen kiststeunen, vierkant in doorsnede. Het westelijke deel werd vernietigd door de aanleg van een verwarmingskanaal bij de bouw van de laatste kerk. Het is deze grafkelder die op 24

³² "Dans cette restauration, on se propose de conserver le style et le caractère primitifs."

11 *De tweede gotische fase (1636-1667) volgens archeologische en iconografische gegevens:*

1. muren uit XV B;
  2. muren uit 1636-1667.
- The second Gothic building period (1636-1667) according to archaeological and iconographical evidence:
1. walls from XV B;
  2. walls from 1636-1667.

mei 1905 zorgde voor een persartikel in de Gazette van Diest. Daar werd er melding gemaakt van een vondst van "miskelken, misgewaden en verschillende priestergewaden (...) een half vermolmd lijkkist waarin nog een geraamte, geheel in priesterkleed gehuld". In 1814 werd inderdaad pastoor Hendrik Arnold Stiels begraven "in de oude grafkelder van de adellijke familie von Bocholtz in het koor van de parochiekerk vòòr het hoofdaltaar"³³. Voorzover de voormelde krant de waarheid schreef, was van de grafgriffen niets bewaard, zij moeten verdwenen zijn ten tijde van voormelde werken. Wat tijdens deze controle werd aangetroffen, droeg inderdaad de sporen van roof: stukken kist en kistbeslag, glasfragmenten en flarden textiel. Daarnaast bevonden zich in het graf enkele fragmenten van menselijke lange beenderen, delen van een bovenschedel en een min of meer compleet bewaarde bovenschedel van een tweede individu. De vormkenmerken (o.a. van wenkbrauwboog en *processus mastoideus*) van deze laatste vondst tonen aan dat het om een skeletelement van een mannelijk persoon gaat. Het over beduidende afstand vergroeid zijn van de schedelnaden en de verregaande tandslijtage suggereren dat deze persoon op gevorderde leeftijd is overleden. Op meerdere plaatsen vertoont het gebit de sporen van cariës, waardoor o.a. één molaar tot op de wortels was weggerot. Een abces was aanwezig ter hoogte van de wortel van een hoektand³⁴. Dat dit resten van pastoor Stiels zijn is waarschijnlijk. De man bereikte de leeftijd van 58 jaar en stierf in 1814. Van eventuele resten van de familieleden van von Bocholtz was er geen spoor. De grafkelder werd vanzelfsprekend geruimd ter gelegenheid van de ter aarde bestelling van de parochieherder.

Een tweede grafkelder, opgebouwd uit gezaagde mergelblokken (fig. 2: II), kwam te voorschijn bij het graven van de funderingen voor het altaarpodium. Hij leek onaangerod, mat binnenwerks 2,30 x 1,95 m en was uitgerust met vier ijzeren staven, die dienden als kiststeunen, gerangschikt in twee verdiepingen. De toegang was verzegeld door een gemetselde mergelen muur. Ligging en grondplan werden geregistreerd. Verder onderzoek werd niet ondernomen omwille van hygiënische redenen. De grafkelder kon dank zij een beschrijving van pastoor Stiels van rond 1789³⁵ toegewezen worden aan H. Bosch († 1689), burgemeester van Maastricht, zijn echtgenote Maria de Matthijs († 1685) en hun zoon Jacob Rutger († 1676), die jong gestorven was aan tyfus.

3.5 DE NEOGOTISCHE VERBOUWINGEN IN DE 19DE EN DE 20STE EEUW³⁶

Na de anti-religieuze maatregelen tijdens de Franse bezetting werd de kerk in 1802 terug in gebruik genomen. Enkele kleine herstellingen werden uitgevoerd. In 1827 werden de muren van de noordelijke zijbeuk in baksteen wederopgebouwd. In 1830 werd de remise ten westen van de toren

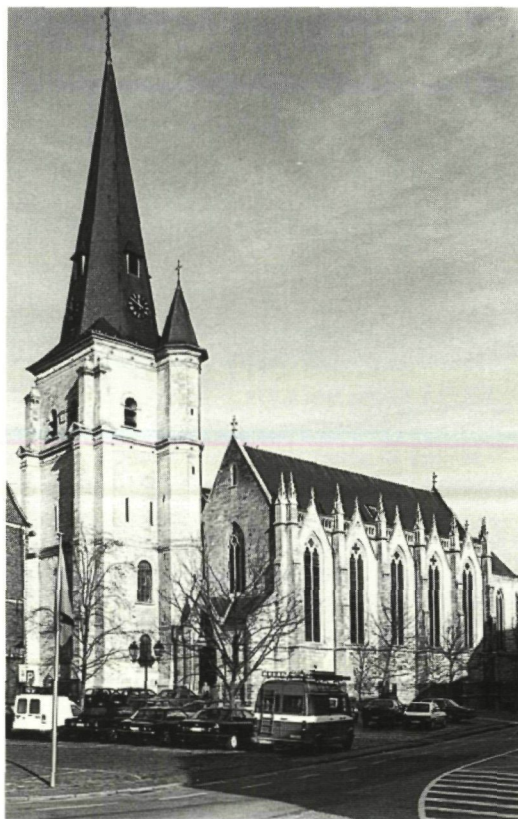
12 Detail uit de tekening van Remacle le Loup van ca. 1730. (Copyright Bibliothèque "Les Chiroux", Rés. pré-cieuse, Liège).

Detail of Remacle le Loup's drawing from about 1730.

heropgericht³⁷ en acht jaar later werd een deur aangebracht in de oostwand van het koor om missionarissen toe te laten de kerk in orde te verlaten en het klooster gemakkelijker te bereiken.

3.5.1 De eerste neogotische verbouwing (1845)

De restauratie van 1845 had haast geen impact op het uitzicht van de kerk. Dit wil echter niet zeggen dat die zacht werd uitgevoerd. Colonnas en muren van de middenbeuk, muren, gewelven,

13 De huidige kerk.

The church with its present-day appearance.

³³ Paquay 1977².

³⁴ Dit onderzoek werd uitgevoerd door dr. Anton Ervynck.

³⁵ Rijksarchief Hasselt, Bilzen kerk, nr. 1, chronicon Stiels.

³⁶ Voor een uitgebreide behandeling van deze periode, cf. Maurissen & Meyers 1993.

³⁷ De oorspronkelijke bouwdatum is onbekend.

achtermuur, dak en vloer van de rechterzijbeuk werden verwijderd. De voormelde muren werden volledig herbouwd in baksteen met aan de buitenzijde een parament in Zichemse mergel. Zijbeuk, middenbeuk, nieuwe kapellen en zijingan-

gen werden voorzien van een nieuw spant. Slechts van het spant van sacristie en doopkapel werd zoveel mogelijk behouden. De afgebroken colonnes werden herbouwd in baksteen en afgewerkt met blauwe granietsteen uit de groeven van Sili of Spri-mont. Het zijn deze zuilen die nu nog in de mid-denbeuk staan. Hun fundering bestaat uit een mengmoes van hoofdzakelijk baksteen, silex, mergel, ijzerzandsteen en hardstenen plavuïsfragmenten.

14 *Evolutie van de kerk volgens de gegevens van het archeologische onderzoek en de iconografische bronnen:*

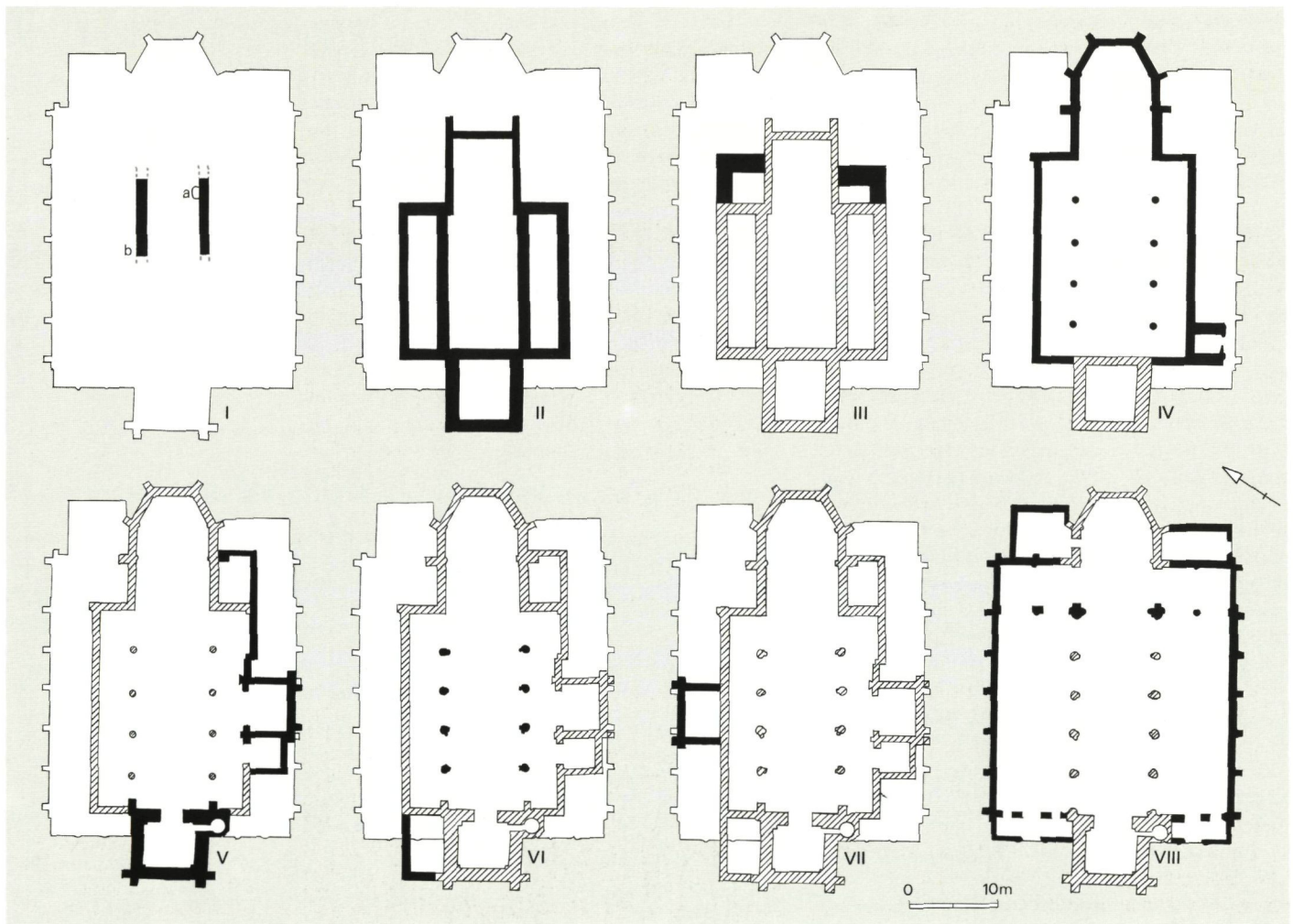
- I. *Sporen van de houten kerk (a) met silex opvolger (b) (8ste-10de eeuw);*
- II. *Eerste Romaanse fase (11de-12de eeuw);*
- III. *Tweede Romaanse fase (13de-14de eeuw);*
- IV. *Eerste gotische fase (XV B);*
- V. *Tweede gotische fase (XVII bc);*
- VI. *Eerste neogotische fase (1845);*
- VII. *Tweede neogotische fase (1893);*
- VIII. *Derde neogotische fase (1904/05).*

Evolution of the church building according to archaeological and iconographical evidence:

- I. *Traces of the wooden church (a) and its successor in silex (b) (8th-10th century);*
- II. *First Romanesque phase (11th-12th century);*
- III. *Second Romanesque phase (13th-14th century);*
- IV. *First Gothic phase (XV B);*
- V. *Second Gothic phase (XVII bc);*
- VI. *First Neo-Gothic phase (1845);*
- VII. *Second Neo-Gothic phase (1893);*
- VIII. *Third Neo-Gothic phase (1904/05).*

3.5.2 *De tweede neogotische verbouwing (1891)*

De bevolking van de parochie bleef dermate toenemen, dat al in 1891 principieel werd besloten tot het vergroten van de parochiale kerk. Bouwmeester M. Christiaens uit Tongeren werd aangezocht om de plannen in neogotische stijl uit te tekenen. Men start met de opbouw van een kapel ter ere van O.L.V. van Lourdes aan de noordzijde van de kerk. De afbraak van de remise aan de west-toren werd gepland, maar niet uitgevoerd. De noordelijke zijmuren werden opnieuw bekleed met mergelblokken, zodat de kerk opnieuw een uniform uitzicht verwerf.

3.5.3 De derde neogotische verbouwing (1904-1905)

Op het einde van de 19de eeuw werd het oude kerkhof afgegraven en genivelleerd, op zulk een manier dat de funderingen van de kerk gedeeltelijk bloot kwamen. Deze verzwakking van de muren en de explosieve bevolkingsaan groei in de parochie brachten de kerkraad op 7 januari 1900 ertoe de kerk ingrijpend te laten vergroten. Opnieuw werd architect Christiaans aangesproken en in samenwerking met de gemeente werd de kerk drastisch verbouwd van 25 mei 1904 tot 10 juni 1905 (fig. 13).

Van de oude kerk bleven slechts de toren uit 1667, het koor uit XV B en de pijlerwanden van 1845 behouden. De zijbeuken werden tegelijkertijd verbreed en verlengd, waarbij het koor werd ingekort met één travée en geflankeerd door twee nieuwe sacristieën. Aan weerszijden van de toren werden portaalruimten opgericht, met in de noordelijke portiek nog een kleine doopruimte. Zijbeuken en middenbeuk werden elk voorzien van een apart zadeldak. Op de toren werd een spits naalddak aangebracht. Tenslotte werd ook gans de binnenruimte heraangekleed.

De herbouw van de kerk was aldus de laatste schakel in een grondige heraanleg van het stadscentrum, na de isolatie van het 17de-eeuwse stadhuis, het verdwijnen van het kerkhof en, ten gevolge daarvan, de vergroting van het marktplein.

4 Het plantaardig materiaal³⁸

door B. Cooremans

De vulling van een paalkuil behorende tot de sporen van een houten kerk, werd bemonsterd voor onderzoek op plantaardige macroresten. Omwille van indirecte historische gegevens³⁹ en de sequentie van drie kerken in een relatief korte periode, kan de context worden gedateerd in de 8ste of 9de eeuw AD. Er werden stalen genomen uit zowel de paalkuil (K 19, fig. 3: 2), dit wil zeggen de put die gegraven werd toen de paal werd opgericht, als het paalgat (K 20, fig. 3: 3), namelijk het gat dat overbleef na het verdwijnen van de paal zelf. Het verschil tussen paalkuil en paalgat was zeer goed waarneembaar. Het volume van beide monsters bedroeg ongeveer 15 liter. Ze werden gespoeld over een zevenset van 2, 1 en 0,5 mm. Het uitsorteren van het residu en determineren van de plantaardige resten gebeurde met behulp van een stereomicroscop met vergrotingen van 5x tot 63x.

De vulling van zowel paalkuil als paalgat is in de meeste gevallen zeer gemengd van aard. Materiaal van totaal verschillende oorsprong, dat rondzwerft in een nederzetting kan er op toevallige wijze in terecht komen.

De analyse van één enkel paalgat, relatief arm aan plantaardig materiaal, kan dan ook niet leiden tot verstrekkende interpretaties over graanconsumptie, graanverwerking, landbouwpraktijken,

samenstelling van het voedselpakket of reconstructie van de vegetatie van de omgeving van de site en zo meer. Desalniettemin kunnen toch interessante gegevens verzameld worden over welke gewassen zoal verbouwd en geconsumeerd werden.

De resultaten van de analyse zijn weergegeven in tabel 1. Voor naamgeving werd *Flora van België*⁴⁰ gevolgd. Voor de indeling van de wilde planten in ecologische groepen werd Westhoff en Den Held⁴¹ geraadpleegd. Alle resten, behalve de vlierpitten, waren verkoold.

Van de graangewassen konden haver (*Avena* sp.), gerst (*Hordeum vulgare*) (fig. 15), rogge (*Secale cereale*), (brood-)tarwe (*Triticum aestivum*) en spelt (*Triticum spelta*) (fig. 16) worden herkend. De hoekige doorsnede van de gerstkorrels en het voorkomen van enkele "scheve" of "lop-sided" korrels wijst aan dat we hier met de bedekte⁴² variëteit van meerrijige gerst⁴³ te maken hebben. Gerst en ook haver hebben reeds sinds voorhistorische periodes in onze streken een belangrijke rol gespeeld⁴⁴. Rogge en broodtarwe kennen in de middeleeuwen een opgang ten voordele van onder andere emmer en spelt⁴⁵.

Haver, gerst, rogge en broodtarwe worden ook regelmatig aangetroffen in middeleeuwse contexten.

Anders is het gesteld met spelt. Deze laatstgenoemde graansoort kent een uitbreiding in de Romeinse tijd. De Romeinen waardeerden dit gewas wegens de goede (klevende) eigenschappen van het meel om er deegwaren mee te bereiden⁴⁶, en wegens de betere resistentie van deze bedekte soort tegen bacteriën, schimmels en ander bederf⁴⁷. Ook bij ons wordt spelt dan ook geregeld aangetroffen in Romeinse sites⁴⁸. In de middeleeuwen echter werd het tot nu toe nog niet aangetroffen in Vlaanderen⁴⁹, noch in (noord)-Frankrijk⁵⁰, noch in Nederland⁵¹. In Duitsland, waar dit gewas tot het einde van vorige eeuw werd verbouwd⁵², wordt het wel regelmatig vermeld in archeobotanisch onderzoek⁵³. Toch is het in deze periode bij ons uit schriftelijke bronnen bekend. Zo vinden we bij Slicher van Bath⁵⁴ dat in het jaar 810 gerst en spelt en

³⁸ De nuttige aanwijzingen bij de tekst van Prof. C.C. Bakels en van Dhr. W.J. Kuijper bij de determinaties worden erg op prijs gesteld.

³⁹ De stichtingsdatum (670) van de abdij van Munsterbilzen, die het begevingsrecht over de Sint-Mauritiusparochie had, vormt de *terminus post quem* voor de bouw van de eerste kerk.

⁴⁰ De Langhe *et al.* 1988.

⁴¹ Westhoff & Den Held 1975.

⁴² Variëteit waarbij de korrels met het dorsen niet vanzelf uit het kaf vrijkomen.

⁴³ Van Zeist 1970.

⁴⁴ De Ceunynck & Verbruggen 1985.

⁴⁵ De Ceunynck & Verbruggen 1985.

⁴⁶ Van Zeist 1970.

⁴⁷ Greig 1983, Körber-Grohne 1979.

⁴⁸ Vanderhoeven *e.a.* 1992 (Minderbroederstraat); Vanderhoeven *e.a.* 1993 (Veemarkt

⁴⁹ De Ceunynck & Verbruggen 1985.

⁵⁰ Ruas 1992.

⁵¹ Bakels 1991.

⁵² Knörzer 1970, Körber-Grohne 1987.

⁵³ Knörzer 1987, Körber-Grohne 1989.

Tabel 1

Lijst van de aangetroffen plantenresten.

List of the botanical remains.

	K19 (14l)	K20 (15l)	
GRAANGEWASSEN			
<i>Avena</i> sp.	5	7	haver
<i>Hordeum vulgare</i>	10	24	gerst
<i>Secale cereale</i>	1	1	rogge
<i>Secale cereale</i> kaf	1	1	
<i>Triticum aestivum</i>	3	3	broodtarwe
<i>Triticum spelta</i>	5	6	spelttarwe
<i>Triticum spelta</i> lemma b.	14	6	spelt
Cerealia	1	-	graan
Cerealia fragmenten	+	+	graan
Graankiem	5	4	
PEULVRUCHTEN			
<i>Vicia faba</i>	1	1	tuinboon
<i>Vicia sativa</i>	1	-	voederwikke
VRUCHTEN EN NOTEN EN ANDERE GEKWEEKTE PLANTEN			
cf. <i>Apium graveolens</i>	-	1	selderie
<i>Corylus avellana</i>	1	-	hazelnoot
<i>Sambucus ebulus</i>	8*+fr	7*+fr	kruidvlier
<i>Sambucus nigra</i>	1	4*+fr	gewone vlier
ONKRUID VAN WINTERGRAANAKKERS			
<i>Agrostemma githago</i>	1	1	bolderik
<i>Bromus secalinus</i> type	14	7	dreps
<i>Polygonum lapathifolium</i>	1	-	duizendknoop
<i>Rumex acetosella</i>	1	1	schapezuring
<i>Vicia hirsuta</i>	5	-	ringelwikke
ONKRUID VAN ZOMERGRAANAKKERS EN MOESTUINEN			
<i>Chenopodium album</i>	3	1	melganzevoet
PLANTEN VAN GRASLANDVEGETATIES			
<i>Festuca rubra</i>	-	1	rood zwenkgras
Gramineae	2	-	grassen
<i>Lolium</i> sp.	2	-	raaigras
<i>Poa annua/Phleum</i>	1	-	straat/doddegras
<i>Poa</i> sp.	-	1	beemdgras
<i>Stellaria graminea</i>	1	-	grasmuur
<i>Trifolium repens</i> type	2	-	
<i>Lotus</i> sp.	1	-	rolklaver
PLANTEN VAN DIVERSE STANDPLAATSEN			
<i>Bromus</i> sp.	-	1	dravik
Chenopodiaceae	-	2	ganzevoetfamilie
<i>Eleocharis palustris</i>	2	-	gewone waterbies
Papilionaceae	-	1	vliederbloemigen
<i>Rumex</i> sp.	2	-	zuring
Indeterminata	4	2	
OVERIGE			
Cenococcum	+	+	
takjes	+	+	

in mindere mate haver, de belangrijkste graangewassen waren in Noord-Frankrijk, en dat dit ook elders gold in de Karolingische tijd. Daar deze gegevens afkomstig zijn uit goederenregisters, zal het niet helemaal een correct beeld geven, daar er naast de verplichte leveringen ook nog andere gewassen

zullen verbouwd zijn. Uiteraard zullen er zich ook regionale verschillen hebben voorgedaan, vermits graanverbouw in hoge mate afhankelijk is van bodemgesteldheid en klimaat. In België wordt trouwens heden ten dage nog steeds spelt verbouwd in de Ardennen en Famenne, zij het dan wel als veevoer⁵⁵.

Alle hier vermelde graansoorten kunnen theoretisch in de omgeving, op de zandlemige gronden, zijn verbouwd, klimaat en bodemgesteldheid in acht genomen. Toch mag de mogelijkheid dat ze aangevoerd werden uit andere streken niet uit het oog verloren worden. Immers, rechtstreekse aanwijzingen voor de teelt zijn er niet. Graanakkeronkruiden zijn in te geringe mate aanwezig om hierover uitsluitel te kunnen geven. Spelt kan bijvoorbeeld ook in het kaf vervoerd zijn, wat een betere bescherming tegen bederf vormt.

Naast de meelvruchten werden ook resten van peulvruchten en enkele andere gekweekte of geconsumeerde soorten teruggevonden⁵⁶.

Slechts weinig onkruidzaden werden aangetroffen. Van onkruiden die veel voorkomen in wintergraanakkers werden onder andere bolderik (*Agrostemma githago*) (fig. 17) en dreps (*Bromus secalinus*) (fig. 18) gevonden. Tevens werden enkele zaden van graslandplanten en een enkele vertegenwoordiger van zomergraanakkeronkruiden aangetroffen. De meeste zullen samen met ander afval dat rondzwerft in een nederzetting, toevallig in de paalkuil terecht zijn gekomen.

Er kon weinig of geen verschil worden vastgesteld tussen het botanisch materiaal van paalkuil en paalgat. Dit zou kunnen te wijten zijn aan een zekere vermenging die plaatsvond bij het verwijderen of verdwijnen van de paal, of door de eventuele korte levensduur van het gebouw.

5 Besluit

De Sint-Mauritiusparochie, waarvan op basis van het grote tiendenrecht en het patrocinium vermoed werd dat het een vroege, 7de- of 8ste-eeuwse stichting was van de abdij van Munsterbilzen, gaat inderdaad terug tot de vroege middeleeuwen. De eerste kerk was een houten gebouw met een binnenwerkse breedte van ong. 8 meter (fig. 14: I a). Spoedig werd deze vervangen door een stenen gebouw in silex, met een breedte van omstreeks 9 m, dat rond de houten kerk gebouwd was (fig. 14: I b). Vermoedelijk in de 11de eeuw werd een Romaanse kerk gebouwd rond de eerste zaalkerk, in volle Maaslandse stijl, nog steeds in silex, met vermoedelijk een westtoren en vierkant afgesloten koor met steunberen, noodzakelijk omwille van het reliëfverschil. Het was een driebeukige, basilicale kerk van 24 op 15,5 meter (fig. 14: II). In de loop van de 13de of 14de eeuw werden aan de oostzijde van beide zijbeuken twee rechthoekige aanbouwen geplaatst. Mogelijk tegelijkertijd werd een kleine wijziging aangebracht in het koor, die

⁵⁴ Slicher van Bath 1960.

⁵⁵ Körber-Grohne 1987.

⁵⁶ Zie tabel.

15 *Gerst* (*Hordeum vulgare*). *Schaal 1:1*.
Barley (*Hordeum vulgare*). Scale 1:1.

16 *Spelt, korrels en kaf* (*Triticum spelta*). *Schaal 1:1*.
Spelt, grains and chaff (*Triticum spelta*). Scale 1:1.

waarschijnlijk te maken heeft met de overwelving ervan (fig. 14: III). De Romaanse kerk bleef in voege tot op het einde van de 15de eeuw. In mergel werd een gebouw geconcipeerd in laat-gotische stijl, met langgerekt, vijfzijdig koor met steunberen en laterale ingang aan de zuidwestelijke hoek (fig. 14: IV). Deze kerk was even ruim als de Romaanse kerk, op het koorgedeelte na. In XVII bc, na de brand van 1636, werd de kerk hernieuwd, inzonderheid aan haar zuidelijke gevel, waar een viertal aanbouwen werden gerealiseerd, en aan de westzijde waar een nieuwe toren met renaissance kenmerken werd opgetrokken (fig. 14: V). Tegelijkertijd werd het interieur in barokke zin aangepast. Deze toestand bleef bestaan tot de neogotische verbouwingen in de 19de eeuw: rond 1845 werd de kerk op o.m. koor en toren na, afgebroken. De zuilen van de middenbeuk en zijmuren werden heropgebouwd naar de oude toestand (fig. 14: VI). Op het einde van de 19de eeuw werd aan de noordelijke zijbeuk een kapel toegevoegd die slechts een tiental jaren in functie bleef (fig. 14: VII). Op dat ogenblik, we schrijven 1904-1905, werd gans de kerk, op een groot deel van het koor uit XVB, de westtoren uit 1667 en de middenbeukzuilen van 1845 na, herbouwd tot een neogotische hallenkerk, die nu nog het Bilzerse marktplein domineert (fig. 14: VIII).

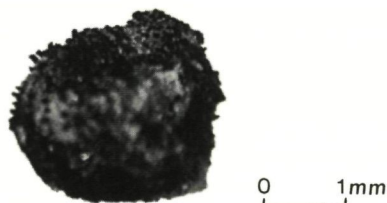
De inhoud van een paalkuil, gedateerd in de 8ste-9de eeuw AD, werd onderzocht op macrobotanische resten. De hoofdzakelijk verkoolden zaden en vruchten behoorden voor een groot deel tot de consumptieplanten. Gerst, haver, rogge en broodtarwe worden algemeen aangetroffen in middeleeuwse contexten. Speciaal is wel de aanwezigheid van spelt, dat voor de eerste keer in Vlaanderen kon worden aangetoond in macrobotanisch materiaal uit de middeleeuwse periode.

Er konden geen noemenswaardige verschillen in samenstelling tussen paalgat en paalkuil worden vastgesteld. Dit laatste zou het gevolg kunnen zijn van vermenging of van een (eventuele) korte levensduur van het gebouw.

SUMMARY

Rescue Excavations in the Saint-Maurice Church of Bilzen (prov. of Limburg)

The town centre of Bilzen (fig. 1), on the west bank of the Demer in Southern Limburg, has never been the subject of archaeological research in the past, although it must have been one of the foremost centres of the county of Looz. Its present layout is dominated by medieval features: the steep natural setting of the *Borreberg* (meaning "castle mound") on the east bank, the trace of the city walls reflected in the street pattern, the (recently) extended market square at the crossing of the main axes and the church.

17 *Bolderik* (*Agrostemma githago*). *Schaal 1:1*.
Corn cockle (*Agrostemma githago*). Scale 1:1.

18 *Dreps* (*Bromus secalinus*). Schaal 1:1.
Rye-brome (*Bromus secalinus*). Scale 1:1.

The installation of a new heating system in the early 20th-century church in the autumn of 1993, along with the discovery of two burial-vaults, called for an archaeological intervention. Historical reasons already suggested a 7th- or 8th-century origin of the Bilzen parish. Hard archaeological evidence now corroborates this view, at least for an early medieval origin. Dedicated to Saint-Maurice, the first parish church, 8 m wide, was made of wood (fig. 14: Ia). Soon it was replaced by a silex building, 9 m wide (fig. 14: Ib). In the 11th or 12th century a new, 24 m long and 15.5 m wide, silex church with three aisles, a buttressed rectangular choir and possibly a west tower was raised (fig. 14: II). In the late Middle Ages two rooms were added against the eastern walls of the smaller aisles (fig. 14: III). At the end of the 15th century, a Gothic building was erected, comprising a long 5-sided buttressed choir and a lateral entrance in the southwest. Apart from the choir, the dimensions of the Gothic church come close to those of its predecessor (fig. 14: IV). After the ravaging fire of 1636, the church was rebuilt with a new southern facade and tower (fig. 14: V). The church's interior was redecorated in a baroque fashion. Unchanged until 1845, the building was then partly pulled down, the choir and tower were left standing. In that year it was rebuilt according to the 17th-century plan (fig. 14: VI). In 1893, a small chapel, dedicated to the Virgin Mary of Lourdes, was added (fig. 14: VII). Finally, in 1904-1905, the building was torn down and changed into a Neo-Gothic hall church, retaining the medieval choir, the renaissance tower and the 19th century columns (fig. 14: VIII).

The macrobotanical contents of a posthole, dated to the 8th-9th centuries AD, was analysed. The majority of the charred remains belonged to plants consumed by man. Barley, oats, rye and wheat are cereals commonly found in medieval contexts. The finding of spelt, however, is of special importance. It is the first time that it has been found in medieval archaeobotanical material from Flanders, although it is regularly mentioned in historical written sources.

Apart from remains of food-plants, a few weed seeds were found, though too few for interpretation.

No significant difference between posthole and postpipe fillings could be observed. This could be due to the mixing of the contents or to a possible short lifespan of the building.

BIBLIOGRAFIE

- BAERTEN J. 1963: Over het ontstaan van Bilzen, *Limburg* XLII, 246-250.
- BAKELS C.C. 1991: Western Continental Europe. In: VAN ZEIST W., WASYLIKOWA K. & BEHRE K.-E. (eds), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam/Brookfield, 279-298.
- BESTEMAN J.C., BOS J.M., HEIDINGA H.A. 1990: *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen-Maastricht.
- BÖHME H.W. (Ed.) 1991: *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit*. Teil 1. In *den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen.
- CUVELIER J. & HUYSMANS C. 1897: *Toponymische studie over oude en nieuwere plaatsnamen der gemeente Bilzen*, Gent.
- DE CEUNYNCK R. & VERBRUGGEN C. 1985: Over de oorsprong van de kultuurplanten in Vlaanderen, *VOBOV-Info* 19-20, 7-15.
- DE LANGHE J.E., DELVOSALLE L., DUVIGNAUD J. & VANDEN BERGHEN C. 1988: *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Uitgave van het Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België, Meise.
- DEVLIEGHER L. 1958: Oudenburg, *Archeologie*, 132-133.
- DEVLIEGHER L. 1995: Kerkbouw (8ste-12de eeuw) in westelijk Vlaanderen, *Vlaanderen* 256, 210-217.
- GERITS J. 1989: *Historische steden in Limburg*, Gent.
- GREIG J. 1983: Plant foods in the past: A review of the evidence from northern Europe, *Journal of Plant Foods* 5, 179-214.
- GYSSELING M. 1960: *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vòòr 1226)*, Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands VI, 1, [Brussel].
- HALBERTSMA H. 1975: Bergeyk, *Bulletin KNOB* 74, 51-53.

- HARRIS E. 1989²: *Principles of archaeological stratigraphy*, London.
- KNÖRZER K.-H. 1970: *Novaesium IV. Römerzeitliche Pflanzenfunde aus Neuss*, Limesforschungen 10.
- KNÖRZER K.-H. 1987: Geschichte der synanthropen Vegetation von Köln, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 20, 271-388.
- KÖRBER-GROHNE U. 1979: *Nutzpflanzen und Umwelt im römischen Germanien*, Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 21, Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum.
- KÖRBER-GROHNE U. 1987: *Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie*, Stuttgart.
- KÖRBER-GROHNE U. 1989: The history of spelt (*Triticum spelta*) on the basis of archaeobotanical findings from Neolithic to medieval times, and the data by written sources until today. In: DEVROEY J.P. & VAN MOL J.J. (eds), *L'Épautre (Triticum spelta) - Histoire et Ethnologie*, Treignes, 51-59.
- LUX G.V. 1969: Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Petruskerk te Wintershoven, *Limburg* XLIV, 145-183.
- MAURISSEN F. & MEYERS M. 1993: *De Sint-Mauritiuskerk van Bilzen. De geschiedenis van de aloude kerk en de parochie van Bilzen toegewijd aan de Heilige Mauritius*, Bilzen.
- MAURISSEN M. 1983: Bilzen 'n Loonse vesting. Een studie van de oude Bilzerse versterkingswerken, *Bilsum* 8 nr. 5, 1041-1045 en 1050.
- MERTENS J. 1950: De oudheidkundige opgravingen in de Sint-Lambertuskerk te Muizen (Brabant), *Bull. Kon. Commissie voor Monumenten en Landschappen* II, 113-195 (= *Archaeologia Belgica* 3).
- MERTENS J. 1954: Leeftijd. Opgravingen in de S. Veronakapel, *Bull. Kon. Commissie voor Monumenten en Landschappen* V, 143-175 (= *Archaeologia Belgica* 22).
- MERTENS J. 1957: Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Martinuskerk te Genk, *Limburg* XXXVI, 57-76, 97-119, 137-161.
- MERTENS J. 1960: Grote-Brogel. Kapel van Erpekom, *Archeologie* 2, 421.
- MERTENS J. 1961a: *Galloromeins graf te Grobbendonk*, *Archaeologia Belgica* 53, 16-18, fig. 8-9.
- MERTENS J. 1961b: Heverlee. Sint-Lambertuskapel, *Archeologie* 1, 166-167.
- MERTENS J. 1969: *Archeologische opgravingen in de Sint-Lambertuskapel te Heverlee*, *Archaeologia Belgica* 115.
- MERTENS J. 1972: Grobbendonk. In: *25 jaar archeologische opgravingen in België*, Brussel, 110-112.
- MERTENS J. 1975: De Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroegmiddeleeuwse houtbouw, *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 15, 231-239.
- MERTENS J. 1988: De verdwenen kerk van Roksem. In: *Kerkschatten uit Oudenburg* (tentoonstellings-catalogoog), 45-56.
- PAQUAY J. 1977²: *Bilzen voorheen*, Bilzen.
- ROOSENS B. 1991: Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Puurs, *Archeologie in Vlaanderen* I, 237-256.
- RUAS M.P. 1992: The archaeobotanical record of cultivated and collected plants of economic importance from medieval sites in France, *Review of Palaeobotany and Palynology* 73, 301-314.
- SLICHER VAN BATH B. 1960: *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht/Antwerpen.
- STOEPKER H. 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problem, prospects, proposals. In: Besteman, Bos & Heidinga 1990, 199-218.
- TERMOTE J. 1986: Sint-Andreaskerk in Woumen, *Archeologie* 2, 114.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A. & COOREMANS B. 1992: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (prov. Limburg), Interimverslag 1990-1993, Deel 1. De voor-Flavische bewoning, *Archeologie in Vlaanderen* II, 89-146.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1993: Het oudheidkundig onderzoek aan de Vee-markt te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1988. *Archeologie in Vlaanderen* III, 127-205.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A., VAN NEER W. & COOREMANS B. 1994: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Minderbroedersstraat te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1991. *Archeologie in Vlaanderen* IV, 49-74.
- VAN ZEIST W. 1970: Prehistoric and early food plants in the Netherlands, *Palaeohistoria* 14, 41-174.
- [WAEGEMAN T. s.d.]: *Bilzen Sint-Mauritiuskerk. Architectuur- en interieurhistorisch onderzoek*, ongepubliceerd manuscript, Hasselt.
- WESTHOFF V. & DEN HELD A.J. 1975: *Plantengemeenschappen in Nederland*, Zutphen.